УДК 7.072.3(477)»192»
DOI https://doi.org/10.24919/2308-4863/94-2-16

Олена ОЗІРНА,
orcid.org/0000-0002-0056-766X
аспірантка кафедри теорії та історії мистецтва
Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури
(Київ, Україна) olena.ozirna@naoma.edu.ua

ПАВЛО ГОРБЕНКО: ФУНКЦІОНЕР, ЧИ МИСТЕЦТВОЗНАВЕЦЬ?

У статті на основі широкого масиву раніше невідомих архівних документів досліджено життєвий шлях та професійну діяльність Павла Горбенка (1892–?) – помітної, але маловідомої постаті в історії української культури 1920-х років. Автор аналізує складну дихотомію професійної ідентичності Горбенка, який балансував між роллю партійного функціонера та мистецтвознавця. Інформацію з архівних джерел доповнено інформацією зі статей різних авторів, в яких згадано Горбенка, що дозволило повніше реконструювати його життєвий шлях. Дослідження базується на аналізі широкого масиву раніше невідомих архівних документів, зокрема особової справи П. Горбенка з фондів ЦДАВО України та його епістолярної спадщини з фондів ЦДАМЛМ.

У статті встановлено точні біографічні дані: Горбенко народився у 1892 році на Чернігівщині, отримав освіту в реальній школі та на архітектурних курсах у Ленінграді, а згодом – в Українській академії мистецтв у майстернях В. Кричевського та М. Бойчука. Висвітлено його стрімку кар'єру: від завідувача музею в Сокиринцях до старшого інспектора художньої освіти Наркомосвіти УСРР.

Особливий акцент зроблено на участі Горбенка у черговій спробі написання «Історії українського мистецтва». Аналіз епістолярної спадщини 1940-х років висвітлює період заслання Горбенка, репресованого за «потурання ворогам на художньому фронті». Вперше детально описано період його перебування у засланні (м. Молотовськ, сучасна назва – Сєвєродвінськ), де він продовжував викладацьку та наукову роботу, попри офіційне таврування «пособником ворогів» Дослідження висвітлює механізми виживання української інтелігенції в умовах ідеологічного тиску та доповнює вже відому раніше інформацію про процес руйнації фундаментальних наукових мистецтвознавчих проєктів напередодні Великого терору.

Аналіз однієї зі статей П. Горбенка, дозволяє краще зрозуміти його, як художнього критика і мистецтвознавця, який мав власні погляди, але водночас добре розумів радянську кон'юнктуру.

Стаття буде цікава дослідникам українського мистецтва та української культури 1920–1930-х років.

Ключові слова: *Павло Горбенко, АРМУ, історія українського мистецтва, КХІ, українське мистецтвознавство, 1920-ті, 1930-ті, художня освіта.*

Olena OZIRNA,
orcid.org/0000-0002-0056-766X
PhD at the Department of Art Theory and History
National Academy of Fine Arts and Architecture
(Kyiv, Ukraine) olena.ozirna@naoma.edu.ua

PAVLO GORBENKO: FUNCTIONARY OR ART HISTORIAN?

Based on a wide array of previously unknown archival documents, this article explores the life and professional activity of Pavlo Horbenko (1892–?), a prominent yet little-known figure in the history of Ukrainian culture of the 1920s. The author analyzes the complex dichotomy of Horbenko's professional identity as he navigated between the roles of a party functionary and an art historian. Information from archival sources is supplemented by data from articles by various authors mentioning Horbenko, which allowed for a more comprehensive reconstruction of his life path. The research is based on the analysis of a broad range of previously unknown archival documents, including P. Horbenko's personal file from the funds of the Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine (TSDAVO) and his epistolary legacy from the funds of the Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine (TSDAML).

The article establishes precise biographical data: Horbenko was born in 1892 in the Chernihiv region, received his education at a non-classical secondary school ("real school") and through architectural courses in Leningrad, and later studied at the Ukrainian Academy of Arts in the studios of Vasyl Krychevsky and Mykhailo Boichuk. His rapid career progress is highlighted – from managing a museum in Sokyryntsi to serving as the senior inspector of art education at the People's Commissariat for Education of the Ukrainian SSR.

Particular emphasis is placed on Horbenko's participation in another attempt to write the "History of Ukrainian Art". The analysis of his epistolary legacy from the 1940s sheds light on the period of Horbenko's exile, following his repression for "indulging enemies on the artistic front". For the first time, the period of his stay in exile (Molotovsk, modern-day Severodvinsk) is described in detail, where he continued his teaching and research work despite being officially

branded an "accomplice of enemies". The study highlights the survival mechanisms of the Ukrainian intelligentsia under ideological pressure and supplements previously known information regarding the dismantling of fundamental scholarly art-historical projects on the eve of the Great Terror. An analysis of one of Horbenko's articles provides a better understanding of him as an art critic and art historian who held his own views while simultaneously navigating the Soviet political climate. The article will be of interest to researchers of Ukrainian art and culture of the 1920s–1930s.

Key words: *Pavlo Horbenko, ARMU, history of Ukrainian art, KHI, Ukrainian art history, 1920s, 1930s, art education.*

Постановка проблеми. Попри часте згадування імені П. Горбенка в багатьох документах, які стосувалися мистецького життя і художньої освіти 1920-х років, а також залучення у науковий обіг його критичних статей, його особистість донедавна залишалася на периферії історико-мистецтвознавчих досліджень.

Метою статті є реконструкція життєвого та творчого шляху Павла Горбенка у контексті трансформації українського мистецького життя 1920-х – початку 1940-х років.

Аналіз досліджень. Про роль художнього критика П. Горбенка у піднесенні та «занепаді» бойчукізму, зокрема, у тому, що він був одним з небагатьох, хто захищав українську монументальну школу, писав М. Криволапов у збірнику вибраних статей «Про мистецтво та художню критику України ХХ століття». Л. Соколюк у дисертації «Михайло Бойчук та його концепція розвитку українського мистецтва» також підкреслювала роль художньої критики Горбенка у становленні школи М. Бойчука. А. Сидоренко у статті «Історичне значення АРМУ за часів НЕПу та українізації» пише у про Горбенка, як про активного учасника АРМУ. У статті «Незреалізоване видання Шеститомної історії українського мистецтва (1930–1931)» С. Білокінь надав неточну довідкову інформацію про П. Горбенка: «Мистецький критик Петро Горбенко (1897 р. н. у м. Миргороді) помер в м. Ухті Комі АРСР» (Білокінь, 2010: 57).

Виклад основного матеріалу. 8 липня 1932 року Заступник керівника Сектору науки т. Похилевич написав рапорт на ім'я заступника Наромосвіти т. Карпенка:

«Сектор науки через УІМК [Український інститут матеріальної культури] приступив до видання 3-х томної історії Українського мистецтва. Розмір роботи 75–100 др. арк. і те, що такого характеру робота є перша в Радянському Союзі говорить за ту відповідальність і труднощі, що їх потрібно буде переробити на цьому шляху. З видавництвом вже складено відповідно угоду.

Історію має писати ряд колективів по цілій Україні, що вимагає великої організаційної роботи.

Прошу Вас задовольнити клопотання співробітника Методсектора тов. ГОРБЕНКО, що є бригадиром цієї роботи про надання йому творчої відпуски на 1 місяць з 25//VII–25/VIII-32 р» (ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1389. Арк. 65).

Це була остання у передвоєнний час спроба написати історію українського мистецтва. У 1925 році роботу над «Нарисом історії українського мистецтва» розпочали Д. Щербаківський та Ф. Ернст. У 1929 році, після смерті Д. Щербаківського, Ф. Ернст продовжив працювати над планом історії(Ходак, 2009). У 1930 було анонсоване написання шеститомника «Українське мистецтво» над планом якого працювали вже Ф. Ернст, М. Макаренко та І. Врона, а пізніше долучився академік О. Новицький (Білокінь, 2010). Жодне з видань так і не було реалізоване не з вини науковців.

Особова справа Павла Дмитровича Горбенка зберігається в архіві ЦДАВО у фонді Міністерства освіти (НКО) фонд 166, опис 12, справа №1717.

Горбенко Павло Дмитрович. Народився 1892 року у селі Сокиринці Чернігівської губернії в родині селянина-середняка. Українець, володів українською і російською мовами, читав німецькою.

Він писав в анкеті, що закінчив реальну школу в Ленінграді у 1910. Ймовірно, або родина переїхала, або хлопчика відправили до родичів. Реальні школи (училища) були середніми навчальними закладами у Російській імперії, спрямовані на вивчення точних наук, на відміну від гімназій. Навчання тривало сім років, але міг додаватися ще один рік, для підготовки до вступу в вищий навчальних заклад. В одній з анкет Горбенко вказав, що вчився в училищі 3 роки і закінчив його (ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1717. Арк. 30). Після училища Павло Дмитрович вказує «Курси будівництва 2 роки Ленінград», ймовірно, йдеться про архітектурний факультет Вищого художнього училища при Академії художеств. Оскільки анкету Горбенко заповнював як посадовець Народного комісаріату освіти у 1926 році, можна припустити, що він свідомо уникав подразнюючих назв більш привілейованих навчальних закладів (у подальшому він про ці курси більше не згадував). На перших трьох курсах архітектурного факультету студенти вивчали основи композиції, графіку, історію мистецтв, а також отримували математичні та інженерні знання. Проте, Павло Горбенко вказує лише 2 роки навчання. 1913–1915 роки Горбенко працював у Київському губернському земстві, де людина з його освітою могла бути техніком, або помічником архітектора. Після початку Першої світової війни його мобілізували, і з 1915 до 1918 року він перебував у цар-

ській армії. У 1916 році закінчив школу прапорщиків у Москві, що свідчить про те, що він мав молодше офіцерське звання, але ніяких нагород в анкеті не вказав. У Червоній армії він не служив (ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1717. Арк. 1-2 зв.).

Наступний етап його освіти – 1 рік навчання в Академії мистецтв (Київ). Спочатку у майстерні Василя Кричевського, а коли той переїхав у Миргород – у Михайла Бойчука (Білокінь, 2007: 94). З лютого 1920 року він повернувся у Сокиринці, де до жовтня працював завідуючим Художньо-історичним музеєм, який був утворений на базі маєтку Галаганів. Того ж року П. Горбенко вступив у КПбУ. Короткий період його навчання в академії припав, мабуть, на найважчий час її існування (ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1717. Арк. 1–2 зв.).

З осені 1920-го року Павло Горбенко працював в органах освіти. З 1920 до 1922 він завідував позашкільним відділом, а потім політосвітою у Прилуцькому відділі освіти. Але він прагнув бути ближче саме до художньої освіти, тому з травня 1923 по березень 1925 працював політичним комісаром Межигірського керамічного технікуму (ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1717. Арк. 1–2 зв.), де у 1923 році організував «Революційний лялковий театр»: «Там була використана форма старовинного українського лялькового театру вертепу. Студенти технікуму виготували ляльки; серед студентів знайшовся й дуже здібний лялькавод, що став за головний чинник успіху театру. Цей театр демонстрував свою роботу в Межигір'ї, далі в Києві, в Київській окрузі, а потім в Харкові, Прилуках та Житомирі» – писав у 1929 році Горбенко про цей досвід (Горбенко, 1929).

А з квітня по червень 1925 року керував Театральним технікумом. Водночас, з 1921 по 1922, був головою профспілки Робос міста Прилуки та редактором газети «Правда Прилуччини» (1922–1923) (ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1717. Арк. 1–2 зв.).

25 серпня 1925 року у Києві відбулося заснування мистецького об'єднання АРМУ, до ідеологічного та організаційного ядра якого входив разом з І. Вроною, М. Бойчуком, В. Седляром і П. Горбенко (Сидоренко, 2021). А вже 26 серпня 1925 року Павло Горбенко замінив на посаді старшого інспектора художньої освіти НКО Осипа Білоскурського (художника-кераміста). Тепер в його обов'язки входило затверджувати навчальні плани всіх мистецьких навчальних закладів від шкіл до технікумів та інститутів. В його підпорядкуванні були і художні, і музичні, і театральні заклади освіти УСРР (ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1717. Арк. 4, 5).

У грудні 1925 року Горбенко ініціює своє відрядження у Москву та Ленінград для ознайомлення з «постановкою художньої професійної освіти в РСФРР» (ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1717. Арк. 16.).

У квітні 1926 року П. Горбенку поставили діагноз туберкульоз II стадії з сильною втратою ваги. Влітку він просив додаткову відпустку для лікування. Це була досить розповсюджена у ті часи хвороба (ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1717. Арк. 7–10).

Після «Листа 26 діячів мистецтва і культури» 15-22 лютого Горбенко разом з заступником завідуючого Управління Профосвіти Юрієм Коцюбинським були відкомандировані в Київ для обслідування Київського художнього інституту (ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1717. Арк. 19). Але подібні перевірки для обслідування стану навчальних закладів на предмет «придатності адміністративного і педагогічного персоналу» відбувалися і без відкритих листів (ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1717. Арк. 21).

З 1927 року Горбенко також почав працювати науковим співробітником в Інституті педагогіки у Харкові, попри те, що не мав завершеної вищої освіти (ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1717. Арк. 30).

У листопаді 1929 року Сталін, проголосив курс на «рік великого прориву», але перша п'ятирічка почалися раніше, і партія почала мобілізацію «на село» ще влітку того року. 10 липня в НКО отримали стандартний лист російською мовою з вписаним від руки прізвищем Горбенка: «Пропонується направити товариша П. Д. Горбенка у розпорядження Окрпарткому як мобілізовану особу для постійної роботи на селі. Вам слід провести розрахунок з товаришем П. Д. Горбенком, виплативши йому зарплату 10/VI-29 і, додатково, компенсацію у розмірі місячної зарплати. Питання про посаду, яку займає товариш Горбенко, має бути погоджене з РПК або Окрпартком» (ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1717. Арк. 27). Подібні «відрядження» могли тривати від місяця до кількох років.

Наступний запис у його особовій справі 5 лютого 1930 року: Горбенка призначили ректором Харківського муздрам інституту. На що Харківський округовий комітет КПбУ звернувся до комчастини Наркомосвіти з зауваженням: «З свого боку рахуємо неправильне використання тов. Горбенко на цій посаді, так як він має спеціальну освіту й працює в галузі образотворчого мистецтва» (ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1717. Арк. 24, 25).

1930 рік був роком реформ, гучних звільнень та призначень, зокрема у мистецькій освіті. Так 16 березня звільнили І. Врону з посади ректора Київського художнього інституту, а на його місце призначили В. Вольського, який був до цього його заступником, щоб потім поміняти на С. Томаха.

За час роботи Горбенка у Харківському муздрам інституті назва посади змінилася в усіх ВНЗ з «ректора» на «директора». Горбенка звільнили з посади директора 1 грудня 1930 року (ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1717. Арк. 29), у зв'язку з переводом на посаду методиста-референта з мистецької освіти. Цю роботу він продовжував поєднувати з науковою роботою в Інституті педагогики.

Творча відпустка для роботи над «Історією українського мистецтва» мала тривати з 25 липня по 25 серпня 1932 року. А 9 листопада 1933 року П.Д. Горбенко звільнився з НКО за власним бажанням (ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1717. Арк. 33). Це останній запис в його особовій справі.

Про подальшу долю Павла Горбенка можна дізнатися з його листування з Паньком (Пантелеймоном) Мусієнком, який у 1939 році звернувся до нього з пропозицією разом податися на конкурс на написання підручника з історії мистецтва народів СРСР. Горбенко відповів: «для мене, вся діяльність якого до 1933 року оцінюється як потурання ворогам на худфронті, робота по створенню підручника історії мистецтва могла б стати знаком нового життя, відновлення доброго імені і наукової кваліфікації» (ЦДАМЛМ. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 648. Арк. 2), але він відмовляється від пропозиції фахово оцінивши свої можливості та обмежений час. Він на той час перебував у місті Молотовськ (нині Сєвєродвінськ, Архангельська обл., Росія), тому зважав на відсутність у доступі потрібної літератури, а також він вказав на брак часу, який виділявся на написання підручника. Горбенко писав, що викладає історію мистецтва у Молотовській художній школі та підробляє у кооперативі «Художник». У провінційному Молотовську він стежив за науковими новинами, знав про розкопки в Арменії та планував поїздку в Ермітаж і Російський музей у Ленінграді, щоб «вивчити як слід» експозиції. Давав фаховий відгук на нову книгу Алпатова, яку він не зміг купити, але принаймні, прочитав. Якщо не знати, що Молотовськ – це місто, пов'язане з ГУЛАГом, мало бути місцем примусового поселення, після відбуття терміну у таборі, то складалася ілюзія нормального життя. «Здоров'я в мене на одній точці, не гірше, як було, коли ми бачилися в останній раз, але гірше, ніж тоді, як я виїздив з Харкова» (ЦДАМЛМ. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 648. Арк. 2 зв.). У подальшому листування П. Мусієнко радився з Горбенком щодо своїх статей, навіть надсилав деякі тексти для рецензії (звісно, приватної). Остання листівка від Горбенка надійшла з привітанням на Новий, 1944, рік з Воронежа (ЦДАМЛМ. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 648).

У статтях, написаних Павлом Горбенком, він постає одночасно як пропагандист, вмілий організатор, який знає тонкощі роботи і у виставковій діяльності, і у художній освіті та професійний художній критик. Він дає досить структуровані характеристики різноманітним художнім угрупуванням і течіям. Згадаємо тут лише одну статтю «Огляд Всеукраїнської художньої виставки в 10 роковини Жовтня» у журналі «Червоний шлях» за березень 1928 року. Автор педантично знайомить читача і з проблемами організації самої виставки, і з експозицією. Дає влучні характеристики художникам та висловлює своє ставлення і до їх творчості і до творів, представлених на виставці: «Худ. Жук був представлений на виставці на жаль не кращими з своїх речей. Те, що показано, досить бліде, невиразне. Його портрети та етюд з квітами, виконані оригінальною напівмалярською, напівграфичною техникою, не зупиняють на собі уваги. Авторові шкодить зайва манерність та невдалі фактурні експерименти з матерією, наклеєною на раму і на саму картину» (Горбенко, 1928: 121) – критично пише Горбенко.

Він дає досить прості і зрозумілі характеристики різним напрямкам і угрупуванням художників: «Мистецькі течії в галузі образотворчого мистецтва можна розподілити на дві основних групи: лівий фронт і правий фронт, або ліві угрупування і праві угрупування. Ліві відкидають натуралістичне мистецтво, що являє собою найхарактерніший мистецький напрямок для капіталістичного періоду, і шукають нових форм, а також переглядають цілу діяльність художника, визначаючи нові рямки його роботі, ставлючи це в залежність від вимог радянського побуту та умов виробництва. Переоцінюючи соціяльну ролю художника, ліві течії дійшли далеко не однакових висновків: тут в крайні ліві, що відкидають, наприклад, цілком станкову картину або скульптуру, як речі непотрібні новому побутові, консервативні в своїй суті. На їх погляд, діяльність художника повинна органично злитися з масовим виробництвом. Виставка станкових речей для них звичайно є зайва річ. Може бути тільки виставка зразків художньої роботи у виробництві (архітектура, керамика, текстиль, поліграфія і т. ин.)» (Горбенко, 1928: 117). Художній критик Горбенко, на відміну від багатьох сучасних йому колег, не навішує ярлики, а дає точні визначення. Його критика не змінює тональності розповіді, а, ніби, лише підмічає деталі. «Художників натуралістично-реалістичного розділу можна розподілити на три групи: більше консервативна – ідеалом котрої є школа «передвижників», прогресивна, що наслідує традиції «Мира искусства і до певної міри відбиває вплив таких майстрів французького малярства, як Сезан, Гоген, Матіс, і переходова між цими двома. Правий фланг займають художники Носко, Тимощук, Кокель, Могилевський і чоловіка 2 з молоди.

Це справжні натуралісти, ідеал яких точне копіювання натури без будь-якого натяку на композиційне та кольористичне розвязання теми» (Горбенко, 1928: 120).

Цікаві його міркування про архітектуру: «Тут нам можуть закинути нелогичність, що в малярстві ми визнаємо правильним і раціональним використання старих майстрів, а в архітектурі називаємо це відсталістю. Пояснюємо це. Використання старого мистецтва і в архітектурі ми вважаємо можливим, а саме для залізобетонних споруджень могли б мати деяке значіння студії форм кам'яного будівництва, напр., Єгипту, Асирії. Але в архітектурі це використання спадщини можливе в значно меншій мірі, як у малярстві, бо техника архітектури еволюціонувала не таким темпом, як малярство. Архітектурні форми значно більшою мірою залежать від техники, як малярські. От чому для архітектури абсолютно визначаючим моментом в характер і рівень сучасної техники. Взагалі, на нашу думку, мистецтво нашої доби повинне не наслідувати, а використовувати. Минуле може бути тільки матеріялом, а не догмою» (Горбенко, 1928: 127).

Павло Горбенко, хоча і фактично належав до когорти нових революційних художніх критиків, таких як Є. Холостенко та І. Врона, проте його судження вирізнялися зваженістю, глибиною та знанням історії мистецтва. Що може підтверджувати наше припущення про дві незакінчені академічні освіти, а не одну, як він писав у анкетах (архітектурний факультет Вищого художнього училища при Академії художеств та Українську академію мистецтва). Загалом, художня критика П. Горбенка була виваженою та професійною. В його текстах, за радянськими кліше з цитат Леніна та чергових лозунгів, можна раптом побачити цікаві і глибокі думки. Він також був функціонером у НКО, та ставився відповідально до своєї роботи. Складається враження, що він знав як грати за правилами тої доби. Але з початку 1930-х молох репресивної машини не шкодував ні тих, хто опирався системі, ні тих, хто грав за її правилами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білокінь С. Каталог 2-ї звітної виставки Української державної академії мистецтв (УДАМ). Осінь 1921 року. *Студії мистецтвознавчі*. К.: ІМФЕ НАН України, 2007. – № 3(19). – С. 84–96.
2. Білокінь С. Незреалізоване видання Шеститомної історії українського мистецтва (1930–1931). *Студії мистецтвознавчі*. 2010. Число 1 (29). С. 50–80.
3. Горбенко П. Огляд Всеукраїнської художньої виставки в 10 роковини Жовтня. *Червоний шлях*. 1928. № 3 (60). С. 137–152.
4. Горбенко П. Ще раз про лялькoвий театр. *Радянський театр*. 1929. № 2. С. 3–5.
5. Листи Горбенка П. Д. *ЦДАМЛМ України (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України)*. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 648.
6. Листування з науково-дослідними установами про організацію виставок, поповнення музеїв та ін. [Рапорт Похілевича]. *ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України)*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1389. 187 арк.
7. Особова справа Горбенка Павла Дмитровича. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 12. Спр. 1717.
8. Сидоренко А. Історичне значення АРМУ за часів НЕПу та українізації. *Сучасне мистецтво : зб. наук. праць*. 2021. Вип. 17. С. 51–68.
9. Ходак І. Концепція історії українського мистецтва Данила Щербаківського. *Мистецтвознавство України*. 2009. Вип. 10. С. 265–275.

REFERENCES

1. Bilokin, S. [Catalog of the 2nd reporting exhibition of the Ukrainian State Academy of Arts (USDAA). Autumn 1921]. *Studii mystetstvoznavchi*. Kyiv: IMFE NAN Ukrainy, 2007. No. 3(19). pp. 84–96. [In Ukrainian].
2. Bilokin, S. [Unrealized edition of the Six-volume history of Ukrainian art (1930–1931)]. *Studii mystetstvoznavchi*. 2010. No. 1(29). pp. 50–80. [In Ukrainian].
3. Horbenko, P. [Review of the All-Ukrainian art exhibition on the 10th anniversary of October]. *Chervonyi shliakh*. 1928. No. 3(60). pp. 137–152. [In Ukrainian].
4. Horbenko, P. [Once again about the puppet theater]. *Radians'kyi teatr*. 1929. No. 2. pp. 3–5. [In Ukrainian].
5. [Letters of P. D. Horbenko]. *TSDAML Ukrainy (Tsentral'nyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy)*. F. 990. Op. 1. Spr. 648. [In Ukrainian].
6. [Correspondence with research institutions on the organization of exhibitions, replenishment of museums, etc. (Pokhilevich's report)]. *TSDAVO Ukrainy (Tsentral'nyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy)*. F. 166. Op. 10. Spr. 1389. 187 ark. [In Ukrainian].
7. [Personal file of Pavlo Dmytrovych Horbenko]. *TSDAVO Ukrainy*. F. 166. Op. 12. Spr. 1717. [In Ukrainian].
8. Sydorenko, A. [Historical significance of ARMU during the NEP and Ukrainization]. *Suchasne mystetstvo: zb. nauk. prats'*. 2021. Vol. 17. pp. 51–68. [In Ukrainian].
9. Khodak, I. [Danylo Shcherbakivskyi's concept of the history of Ukrainian art]. *Mystetstvoznavstvo Ukrainy*. 2009. Vol. 10. pp. 265–275. [In Ukrainian].

Дата першого надходження рукопису до видання: 10.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025